

# אוטונומיה התייחסותית

## יפה בניה

בחיבורה של האוטונומיה הן בתהליכי הבנה והמשגה של דיכוי, שעבוד ואי-שוויון, הן ביכולת הפעולה לשם שחרור מדיכוי ומשיעבוד. ספרות זו שמה לה למטרה "לשחרר" את המושג מן הקונטציות והמטענים הגבריים שלו ולבנות אותו מחדש על בסיס הנחות מטפיזיות, אפיסטמולוגיות ואתיות העולות בקנה אחד עם הנחות ותפיסות פמיניסטיות.

היום נמצא בפמיניזם אלה בצד אלה את הגישות השוללות את המושג ואת הגישות העושות ריהביליטציה למושג האוטונומיה מפרספקטיבה פמיניסטית. אלה כאלה יוצאות מתוך ביקורת של המושג.

הביקורת הפמיניסטיות על מושג האוטונומיה הקלאסי שונות ומגוונות:

**ביקורת סימבוליות** יוצאות נגד האידיאל המופשט של "האדם האוטונומי", המצוי במרכז של "האובססיה לאוטונומיה" של התרבות המערבית המודרנית. על פי האידיאל הזה, האדם האוטונומי הוא – וראוי שיהיה – אדם המסתפק בעצמו, עצמאי, סומך על עצמו ומגשים את עצמו, אדם המכוון את מאמציו למקסימיזציה של רווחים אישיים.

הנחת המוצא שעליו מושתת האידיאל היא, שיצורים אנושיים מסוגלים להיות חיים מבודדים, עצמאיים, אינדיבידואליסטיים, חיים של הסתפקות-בעצמי. הנרטיב של העצמי הנפרד מעלה על נס את אי-התלות כערך מרכזי ומדגיש את הגבולות בין ה"אני" לבין האחרים כמנגנונים של הגנה-עצמית. העצמאות נתפסת כמצב הנתון לאיום מתמיד מצד האחרים, לכן יש להגן עליה מפני התערבות ו"פלישה". ערכים, פרקטיקות חברתיות, קשרים וקהילות המושתתים על שיתוף פעולה ותלות הדדית מאיימים או מצרים את תחומיה של האוטונומיה. העצמאות היא הערך המועדף על פני כל הערכים האחרים, במיוחד על פני אלה הקשורים ביחסי גומלין ובתלות הדדית.

**ביקורת מטפיזיות** מבקרות את ההנחות המטפיזיות אודות טבע העצמי, העומדות בבסיס מושג האוטונומיה – ובעיקר התפיסה של הפרט כישות אוטומיסטית, נפרדת, אינדיבידואליסטית באופן רדיקלי. תפיסה זו היא "עיוורת" ליחסים החברתיים המכוננים את הזהות האישית ומתעלמת מן ההקשרים החברתיים, הדיאלוגיים, שבתוכם מכוננת האינדיבידואליות.

**ביקורת מנקודת מבט של תפיסות אכפתיות** ואתיקה של אכפתיות (care ethics): הביקורת כאן היא על אידיאלים מסורתיים של אוטונומיה הנותנים קדימות נורמטיבית לעצמאות ולנפרדות, על פני הכרה בערך של יחסי תלות וקשר הדדי, וכן על שיטות אתיות המבוססות על אותה נפרדות ומעלות על נס שיקולים רציונאליים אישיים בהתמודדות עם דילמות אתיות.

מושג האוטונומיה הנו מרכזי בתחומים רבים: בפילוסופיה פוליטית, באתיקה, בחינוך ועוד. "אוטונומיה" (ביונית אוטו=עצמי, נומוס=חוק) היא הנהגה-עצמית או הכוונה-עצמית. «אוטונומיה» מתייחסת לעצמאות ולאותנטיות של הרצונות (הערכים, הרגשות וכו') המניעים את האדם לפעול. להיות אוטונומי משמעו לפעול באופן חופשי ועצמאי, מתוך מניעים, סיבות וערכים הנובעים מן האדם עצמו. האדם האוטונומי הנו אדון למחשבותיו, איננו שבוי בידי סמכות חיצונית לו, והוא ניחן ביכולת לחשיבה עצמאית וביקורתית.

ההגות הליברלית המערבית המודרנית העלתה על נס את המושג "אוטונומיה" כמאפיין יסודי של האדם הנאור. הפילוסוף עמנואל קאנט מתאר את האדם הנאור כסובייקט אוטונומי הבוחן, בכוח חופש הרצון שלו ולאורו של השכל, את כל הדעות הקדומות שקיבל מן הדורות הקודמים, מן המסורת ומן התרבות, ומשיל מעליו בסופו של התהליך את כל הדעות והאמונות שלא עמדו במבחן הביקורת הרציונאלית.

בהגות החינוכית, אחד ממאפייניו היסודיים של "האדם המחונך" the educated person (או במינוח הישראלי – "הבוגר הראוי") הוא האוטונומיה, המתבטאת בחשיבה עצמאית וביקורתית, בביקורת עצמית מתמדת, ובאומץ לחשוב מחדש אודות הקודים אשר הוטמעו בו על ידי התרבות, המסורת, ומוסדות הסמכות החברתיים השונים.

לכאורה הכול מסכימים שאוטונומיה, כפי שתוארה לעיל, היא ערך חשוב ואידיאל מרכזי. אבל מסתבר שהמושג, על משמעויותיו הפילוסופיות הקלאסיות ואלה הפופולאריות, נתון מזה כמה עשורים לביקורת נוקבת, מפרספקטיבות דיסציפלינריות שונות ומגוונות: פוליטיות, פילוסופיות, פסיכולוגיות, קהילתניות, ובראש וראשונה פמיניסטיות.

הספרות הפמיניסטית המוקדמת התייחסה בחשדנות רבה למושג האוטונומיה שכן היא ראתה בו, כפי שנוסח וגובש הן בפילוסופיה הן בגרסה הפופולרית של ה-self-made man ביטוי מזוקק לאידיאל גברי של אישיות "אוטומיסטית", מסתפקת-בעצמה (self-sufficient), הפועלת מתוך אתוס אינדיבידואליסטי קיצוני ובאופן מנותק ממרחבים חברתיים. על כן, הביקורת הפמיניסטית יצאה נגד מושג האוטונומיה במופעיו המרכזיים בפילוסופיה פוליטית ובפילוסופיה אתית, מופעים המבטאים אידיאלים גבריים של אינדיבידואליזם, רציונאליות, הסתפקות-בעצמי והגשמה-עצמית – וזאת על חשבון קשר אנושי ותוך הכחשה של הפגיעות האנושית הכרוכה במעורבותנו הגדולה עם אחרים. גישות אלה שוללות מכול וכול את המושג ואת השימוש בו כערך מרכזי ומכונן.

לעומת זאת, הספרות הפמיניסטית המאוחרת יותר ביקשה לחשוב-מחדש אודות המושג בכלים ביקורתיים, שכן היא הכירה

הטוב פחות. הגישה ההתייחסותית מעמידה גבולות אתיים לאוטונומיה האישית ומאפשרת שיח על אחריותו של היחיד ביחס לאחרים שעמם הוא מעורב וביחס להקשרים החברתיים שבתוכם הוא חי.

סוגיה מרכזית נוספת הנבחנת בגישות התייחסותיות היא הדרכים הספציפיות שבהן סוציאליזציה דכאנית יכולה להכשיל אוטונומיה, בשלוש רמות: בתהליכי הגיבוש של תשוקות, אמונות, עמדות רגשיות של האני; בהתפתחות היכולות והכישורים הדרושים לאוטונומיה (כולל יכולת לרפלקסיה עצמית, הכוונה עצמית, וידע עצמי); וביכולת לפעול על פי רצונות אוטונומיים או לעשות בחירות אוטונומיות.

השאלה מתי בחירה היא אוטונומית היא אחת השאלות המורכבות והנתונות למחלוקת בקרב הכותבים על אוטונומיה בכלל ובקרב כותבות פמיניסטיות בפרט. אחד הביטויים למחלוקת הזו הוא החלוקה בין תאוריות פרוצדוראליות לבין תאוריות סובסטנטיביות של אוטונומיה.

**תאוריות פרוצדוראליות של אוטונומיה** מתייחסות לאוטונומיה באופן ניטרלי במישור תוכן הבחירה. הן גורסות שהתוכן של תשוקותיו, ערכיו, אמונותיו ועמדותיו הרגשיות של האדם הוא לא רלוונטי לשאלה אם הוא אוטונומי אם לאו. אין דרך ספציפית אחת להיות אוטונומי. מה שמגדיר אוטונומיה הוא, על פי זה, עצם «הליך» (הפרוצדורה) שבה היחיד בוחן את מניעיו ופעולותיו לבחינה ביקורתית רפלקסיבית ומכון את החלטותיו לאור בחינה זו.

הבעיה העולה מן התפיסה הפרוצדוראלית היא היעדר הבחנה בין תשוקות ורצונות אוטונומיים "באמת", לבין תשוקות שהנן תוצאה של סוציאליזציה דכאנית ושל הפנמה של נורמות דכאניות הנחוויות באופן כוזב כאותנטיות. נשאלת כאן השאלה, מהי בכלל האפשרות לאוטונומיה בנסיבות דכאניות? ומכאן – האם תנאים פרוצדוראליים ניטראליים מתוכן ערכי נורמטיבי הם אכן תנאים מספיקים להגדרתה של אוטונומיה?

**תאוריות סובסטנטיביות של אוטונומיה** אינן מסתפקות בפרוצדורה ובהליך החשיבה שהביא לבחירה, כאכן הבוחן הבלעדית לאוטונומיה. הרצון להבחין בין אוטונומיה "אמיתית" לאוטונומיה שאינה אלא דכאנות במסווה מביא להוספת ממד סובסטנטיבי, כלומר תוכני נורמטיבי, למאפייני האוטונומיה, ולאמירה שאוטונומיה איננה מושג ניטראלי אלא היא נושאת תוכן וערכים.

יש תאוריות סובסטנטיביות "חזקות": אלה דוחות את הניטראליות התוכנית של תאוריות פרוצדוראליות על ידי דרישה לתכנים ספציפיים של ההעדפות האוטונומיות של יחידים. על פי זה, למשל, הבחירה של אישה להכפוף את חייה לרצונות בעלה איננה אוטונומית גם אם תוצאה ככזו, שכן תוכן הבחירה הוא דכאני. ויש תיאוריות סובסטנטיביות "חלשות", הדוחות את הניטראליות התוכנית על ידי הצעה לא של תכנים או ערכים אלא של תנאים פרוצדוראליים הכרחיים נוספים לאוטונומיה, תנאים כגון: הערכה עצמית, אמון עצמי, כבוד עצמי. תנאים אלה אמורים לפעול כאילוצים וכגבולות על תוכני הרצונות וההעדפות שאפשר לראות בהן כאלה שנבחרו בידי סוכנים אוטונומיים.

הפחתה בערכם של יחסי תלות וקשר הדדי היא למעשה הפחתה בערכה של ההתנסות הנשית. מכיוון שיחסים אלו היו מבחינה היסטורית מרכזיים בחייהן של נשים וקושרו באופן סמלי עם נשיות, הרי שאותן תפיסות גבריות של אוטונומיה מפחיתות מערכה של ההתנסות הנשית וגם מוגדרות באופן מוגדל לנשיות. לכן, על מנת שתהיה רלבנטית גם לנשים, ההבנה התרבותית של אוטונומיה צריכה להשתנות ולהציע פרדיגמות חדשות והגדרות מחודשות הנמנעות מקווים גבריים סטריאוטיפיים.

**ביקורות במסגרת תאוריות של שונות (diversity)** – אלה ביקורות פוסט-מודרניות המבקרות את תפיסת הזהות הלכידה וההומוגנית העומדת בבסיס מושג האוטונומיה הקלאסי, ומציעות תפיסה חלופית של "סוכן" agent לא אחדותי, הנתון תמיד בתוך רשת של זהויות "צולבות". ביקורות אלה מבקשות לכונן מושג חדש של אוטונומיה, הלוקח בחשבון את העובדה שהיחיד בתקופה הפוסט-מודרנית חי במקביל בתוך ובין עולמות שונים, ושבתהליכי הבניית זהותו מעורבות השתייכויות לקבוצות זהות שונות ולעיתים סותרות.

המהלך הפילוסופי לריהביליטציה של המושג התגבש בתפיסה של "אוטונומיה התייחסותית" (relational autonomy), שהיא למעשה מעין "מטרייה" או מושג גג המתייחס לשורה שלמה של פרספקטיבות מגוונות. המשותף לכל הפרספקטיבות הוא שהן חולקות את האמונה שבני אדם אינם מבודדים אלא הם נתונים בהקשרים חברתיים, וזהותם נבנית ומתעצבת בתוך יחסים ועל ידי מכלול של גורמים חברתיים כגון: גזע, מעמד, מגדר ואתניות. לכן גישות התייחסותיות מתמקדות בניתוח ובהבנה של הממדים החברתיים והבין-סובייקטיביים של העצמי והזהות, ושל המשמעות וההשלכות של הממדים האלה לתפיסות של אוטונומיה אישית ושל "סוכנות" (agency) מוסרית ופוליטית. הפרספקטיבות התאורטיות השונות האלה מבקשות לכתוב מחדש את המושג תוך התמודדות עם טבעו המורכב והלא-אחדותי של הסוכן/סובייקט האוטונומי, עם ההקשרים החברתיים וההיסטוריים השונים שבתוכם הוא משוקע, וכן עם מצבי דיכוי חברתי החותרים תחת עצם אפשרותה של אוטונומיה אישית.

ההנחה הבסיסית של אותה כתיבה מחדש היא **שאוטונומיה היא ביסודה התייחסותית**; שאנשים הם יצורים חברתיים המפתחים את הכושר לאוטונומיה דרך אינטראקציה חברתית עם אנשים אחרים.

הנחה נוספת היא שיש צורך לחשוב על אוטונומיה כמאפיין של סוכנים שהם רגשיים, גופניים, יצירתיים, כשם שהם יצורים רציונאליים. לומר שאוטונומיה היא התייחסותית זה לומר שהתנאים הקוגניטיביים-רציונאליים אינם מספיקים, ושתנאים רגשיים הנם הכרחיים באותה מידה לקיומה ולהפעלתה של אוטונומיה. לדוגמה, מצבים רגשיים כמו היעדר הערכה-עצמית, תנאי דיכוי וכפייה חותרים תחת אפשרותה של אוטונומיה, בעוד שמצבים של אמון עצמי והערכה עצמית מאפשרים אותה ולמעשה הכרחיים לה.

תפיסה התייחסותית שמה את הדגש על **היחס** ועל כן היא מערבת בהכרח את הממד האתי – זאת בניגוד לתפיסת ה"אחר" כאי-רלוונטי במקרה הטוב, וכמכשול לעצמאותו של ה"אני" במקרה

## מקורות

ברמן, ע' (1997). "הדדיות ואינטר-סובייקטיביות במפגש הטיפולי: הרקע ההיסטורי של הפסיכואנליזה ההתייחסותית", שיחות, כרך י"א, 3: 172-182.

גוברין, ע. (2004). בין התנזרות לפיתוי – גלגוליה של הפסיכואנליזה באמריקה. דביר, ישראל.

גיליג, ק. (1995). בקול שונה. הוצאת ספריית פועלים.

קאנט, ע. (2009) [1784]. מהי נאורות? כתבים פוליטיים. תל אביב: רסלינג.

Dworkin, G. (1989). "Theory and Practice of Autonomy", in *The Inner Citadel*, ed. John Christman, New York: Oxford University Press, 1989.

Feinberg, J. (1989). "Autonomy", in *The Inner Citadel*, ed. John Christman, New York: Oxford University Press, 1989.

Fineman, M. (2004). *The Autonomy Myth: A Theory of Dependency*. New York: New Press.

Fishbane, M. D. (2001). "Relational Narratives of the Self", *Family Process* 40: 273-291.

Mackenzie, C. & Stoljar, N., ed. (2000). *Relational Autonomy – Feminist Perspectives on Autonomy, Agency, and the Social Self*. Oxford University Press, New York – Oxford.

Roland Martin, J. (April 1981). "The Ideal of the Educated Person". *Educational Theory*, Volume 31, No. 2, pp. 97-109.

Stolorow, R. D., & Atwood, G. E. (1992). *Contexts of Being: The intersubjective foundations of psychological life*. Hillsdale NJ: Analytic Press.

מבקרי הגישות הסובסטנטיביות של אוטונומיה מצביעים על סכנת הפטרנליזם הגלום בהן. האם וכיצד נוכל לקבוע, טוענים מבקרים אלה, מתי בחירה של אדם היא בחירה אותנטית, "שלו", ומתי היא בחירה כוזבת? האם ניתן לסמן באופן חותך ומובהק את הגבול בין שתי אלה? נוסף לכך, מצבים של בחירה הנם לעתים קרובות מצבים מורכבים ואף פרדוקסאליים, מצבים שבהם אדם בוחר במודע להגביל את האוטונומיה שלו לטובת ערכים אחרים היקרים לו (בקהילות דתיות, למשל). האם ניתן לומר, שבחירה כזאת איננה בחירה אוטונומית רק משום שהגבילה את האוטונומיה והעדיפה על פניה ערך אחר?

פתרון אפשרי אחד למורכבויות הסבוכות האלה הנו התייחסות לאוטונומיה לא כאל הגדרה חותכת של "כן אוטונומי" או "לא אוטונומי", אלא כאל דרגות על פני רצף: אדם יכול להיות פחות אוטונומי או יותר אוטונומי.

**לסיכום:** בעוד שהגישות הליברליות הקלאסיות לאוטונומיה מדגישות את נפרדותו ועצמאותו של ה"אני" ביחס לאחרים וביחס להקשרים ההיסטוריים, החברתיים והתרבותיים שבהם הוא משוקע, הגישות ההתייחסותיות יוצאות מביקורת התפיסה ה"אטומיסטית" הזו ומציגות תפיסה אלטרנטיבית של "אני בהקשר" (self in context). הגישות הללו מדגישות את ההיבטים ההתייחסותיים (החברתיים, התרבותיים, ההיסטוריים, הקהילתיים והבין-אישיים) המהווים תנאים הכרחיים לעצם כינונה של זהות האישית ולעצם אפשרותה של אוטונומיה. הן שמות דגש על תפקיד היחסים ועל המקום של אחרים בבחירות האוטונומיות שלנו, עוזרות לזהות את הדרכים שבהן מבנים חברתיים של דיכוי, אי-שוויון והדרה מצמצמים את גבולות האוטונומיה של היחיד, ובסופו של דבר מציבות אידיאל אנושי אחר, המנוגד במידה רבה לאידיאל האדם האוטונומי בליברליזם הקלאסי.